

Razvoj stomatologije u Hrvatskoj

Zvonimir Kaić

Zavod za dentalnu antropologiju Stomatološkog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu

Sažetak

Suvremena stomatologija vuče korijen znanstvene medicinske grane od godine 1728., tj. otkako je objavljeno djelo Pierrea Faucharda pod naslovom "Le chirurgien dentiste où traité des dents". Bolesti usne šupljine, osobito bolesti zuba, pratilje su čovjekova života od njegovih početaka. Isto su tako stara i nastojanja da se liječe bolesti usta i zuba.

Stomatologija u Hrvatskoj razvijala se na usporediv način kao i u drugim europskim zemljama, a prema društvenim i materijalnim prilikama u nas. Primorski gradovi imali su još od 13. stoljeća u službi stalne liječnike fizike, kirurge, ljekarnike i brijaače (niže kirurge), a Dubrovnik godine 1777. prvi osniva i zubno-liječničku službu kao zasebnu granu opće zdravstvene zaštite.

U kopnenome dijelu Hrvatske stomatologija se razvija kasnije, te krajem 18. stoljeća i početkom 19. stoljeća, npr. u Zagrebu, ima osoba koje se isključivo bave zubarstvom, a u 19. stoljeću imenuju se i gradski zubari. Djelovanje školovanih stomatologa, u to doba pretežno stranaca, pojedinačno je, samostalno i temelji se na zaradi.

Javna stomatološka služba brže se razvijala od dvadesetih godina prošloga stoljeća (školske, gradske, državne poliklinike). U velikim središtima (Osijeku, Splitu, Rijeci i Zagrebu) utemeljene su poliklinike, a samo u Zagrebu Stomatološka klinika (1931.). Specijalizacije pojedinih stomatoloških grana u Hrvatskoj počinju od 1959. godine, a bile su samo dvije. Danas bi doktor stomatologije mogao specijalizirati osam grana. K tome treba dodati i potrebu trajnog usavršavanja, koja je utkana u sadašnji Zakon o zdravstvu.

Raširenost bolesti usta, usne šupljine, zuba i čeljusti u Hrvatskoj velika je. Početkom 1979. godine u Hrvatskoj se uvodi Međunarodna klasifikacija bolesti u stomatologiji (MKBS) za određene bolesti (karijes zuba, parodontopatije, ortodontske anomalije, zloćudne tumore usta, rascjepi usta i nepca...).

Stomatološko školstvo začeto je osnutkom Katedre za stomatologiju i zubarstvo na Medicinskom fakultetu u Zagrebu godine 1922. s prvim nastavnikom Eduardom Radoševićem. Stomatološka klinika, prema osnovana 1931. godine, stvarno je otvorena 1939. u novoizgrađenoj zgradi na Širokom brijegu na Šalati, s predstojnikom Ivom Čuparom koji ju je vodio tri sljedeća desetljeća. U Splitu je 1945. bila osnovana Viša zubarska škola, istovrsna i u Zagrebu 1947., te 1948. godine Odontološki odsjek na Medicinskom fakultetu u Zagrebu, koji je 1962. prerastao u samostalni Stomatološki fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

Acta Stomat Croat
2002; 5-18

PREGLEDNI RAD
Primljeno: 1. ožujka 2002.

Adresa za dopisivanje:

Zvonimir Kaić
Zavod za dentalnu antropologiju
Stomatološki fakultet
Gundulićeva 5, 10000 Zagreb
e-mail: zvonimir.kaic@sfzg.hr

Prvi dekan Fakulteta bi je Živko Bolf. Stomatološki studij na Rijeci utemeljen je u sklopu Medicinskog fakulteta 1973. godine.

Znanstvenoistraživačka djelatnost u stomatologiji može se pratiti više od sto godina. U početku su to bili pojedinci, a danas je s porastom množine istraživača stvorena kritična masa za osnutak Centra za interdisciplinarnu djelatnost u stomatologiji.

Pisana riječ traje već desetljećima u časopisima (*Folia stomatologica*, na žalost prestao izlaziti 1950. godine, *Acta Stomatologica Croatica*; u novije vrijeme *Hrvatski stomatološki vjesnik*), te brojnim skriptama, priručnicima, udžbenicima i u novije vrijeme internetskim stranicama.

Društvena organiziranost struke krenula je godine 1903. osnutkom Zadruga hrvatskih stomatologa, a danas imamo Hrvatsko stomatološko društvo i niz specijalističkih društava u sklopu Hrvatskoga liječničkog zbora, te od 1995. Hrvatsku stomatološku komoru. Nakon osnutka samostalnog Stomatološkog fakulteta u Zagrebu (1962.) bitno je poboljšana struktura visokoškolovanih kadrova u stomatologiji u Hrvatskoj, a šezdesetih i sedamdesetih godina prošloga stoljeća nastao je i veći "izvoz" stomatologa u europske zemlje (npr. SR Njemačku, Švicarsku). Danas se, na žalost, još uvijek ne možemo pohvaliti bitnim smanjenjem rasta zubnoga karijesa i njegovih posljedica u hrvatskom pučanstvu.

Ključne riječi: zubarstvo, stomatologija, Hrvatska, povijest.

Uvod

Suvremena stomatologija vuče korijen znanstvene medicinske grane od godine 1728. tj. otkako je objavljeno djelo Pierrea FAUCHARDA (1) pod naslovom "Le chirurgien dentiste ou traité des dents".

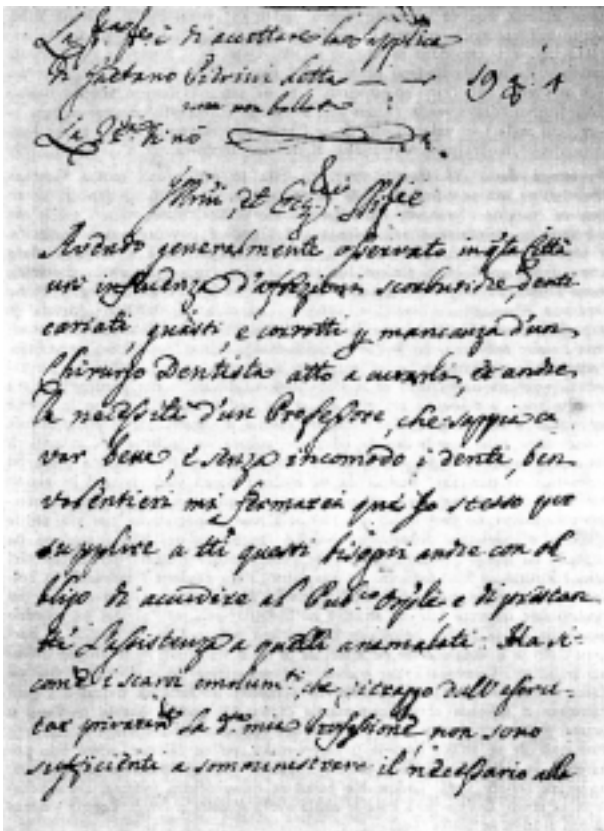
No bolesti usne šupljine, i osobito bolesti zuba, pratilje su čovjekova života od njegovih početaka. Isto su tako stara i nastojanja da se liječe bolesti usta i zuba.

Hrvatska je u svojoj prošlosti često bila razdijeljena stranim državnim sustavima te se je i razvijala pod njihovim utjecajima. Kopneni dio Hrvatske stoljećima je bio pod utjecajem Austro-Ugarske, a jednim dijelom i pod Turcima. Obalni pak dio bio je pod Mlečanima, Francuzima, Austrijancima. Te činjenice bitno su utjecale na regionalni razvoj zdravstvene kulture u Hrvatskoj, pa time i stomatologije.

Organizacija stomatološke zdravstvene skrbi

Primorski gradovi, kao npr. Dubrovnik, imali su još od 13. stoljeća u službi stalne liječnike fizike, kirurge, ljekarnike i brijače (niže kirurge). Zubno-zdravstvenu službu u Dubrovniku obavljali su u pravilu kirurzi i brijači, ili niži kirurzi. Liječenje zuba bilo im je sporedno zanimanje te su zato često imali konkurente među šarlatanima i nazoviliječnicima (2). Glavni zahvat liječenja zuba bio je zapravo da ga se izvadi. U inventaru zadarskoga kirurga brijača FIORINIJA iz godine 1625. možemo vidjeti instrumente s pomoću kojih se bavio kirurgijom, ginekologijom i zubarstvom (3).

Dubrovnik godine 1777. osniva zubno-liječničku službu kao zasebnu granu opće zdravstvene zaštite. Gaetano PIERINI, zubni liječnik (chirurgo-dentista) koji je došao iz Italije u Dubrovnik, vodio je tu službu za plaću od 12 denara na dan. Na sličan se način razvijala javna zdravstvena služba i u drugim

Slika 1. Početni dio zapisa o izboru Gaetana Pierinija za zubara Dubrovačke Republike 1777. godine
 Figure 1. Part of the document about election of Gaetano Pierini as dentist of the Republic of Dubrovnik 1777

dalmatinskim gradovima. Školovani stručnjaci u to doba mahom su stranci (2).

U kopnenome dijelu Hrvatske zdravstvene su prilike u 18. stoljeću bile izrazito loše. Budući da je u cijeloj Hrvatskoj i Slavoniji godine 1770. bilo samo četiri liječnika, suvišno bi bilo očekivati da su se posebno bavili još i zubima. Zato je u to doba u seoskim sredinama bila nezamjenjiva uloga brijača i pojedinih spretnijih samouka. Znanje se stjecalo uz pomoć raznih ljekaruša, kalendara i sličnih publikacija (4).

Krajem 18. i početkom 19. stoljeća u Zagrebu ima osoba koje se isključivo bave zubarstvom (5). Brijača-kirurga bilo je tada već i u drugim gradovima kopnene Hrvatske (6). Kirurzi-barbiri brojčano su rasli, pa su osnovali i svoj ceh za zaštitu vlastitih interesa. Neki od njih postigli su i velik društveni ugled. Primjerice, zagrebački je barbir Mihajlo DAB 8. siječnja 1430. godine dobio plemstvo od

kralja Sigismunda za zasluge koje mu je učinio. Veza sa zubima očitovala se i u njegovu grbu koji se sastojao od triju srebrnih zuba, a nad kacigom na štitu bila je ruka koja u šaci drži zub (7).

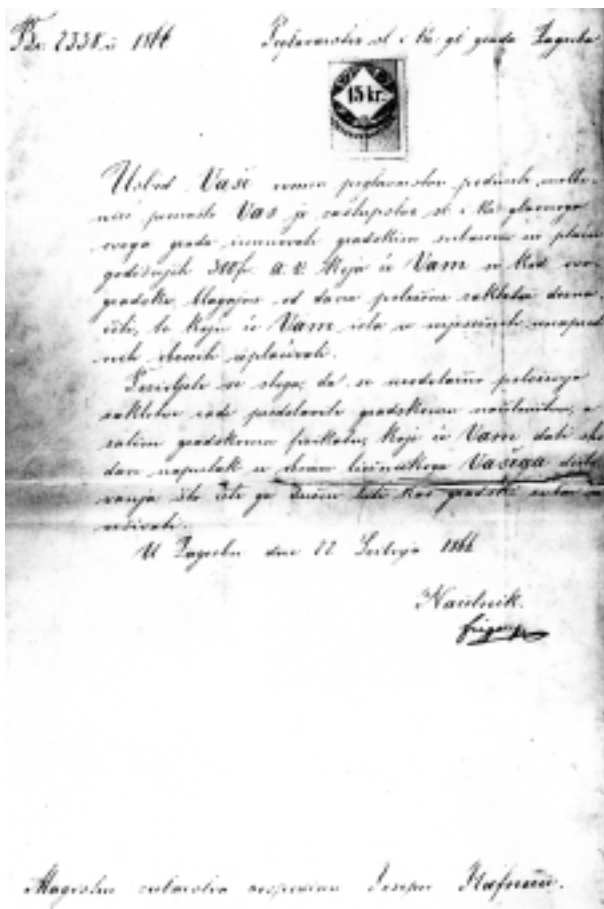
No glavni i jedini posao na zubima bilo je ipak samo da ih se izvadi. Suzbijanje zubne boli postizalo se raznim pripravcima, najčešće biljnog ili životinjskog podrijetla (4).

Osim kirurga-barbira u Hrvatskoj su djelovali i ranarnici, i to od kraja 18. stoljeća te do početka sedamdesetih godina 19. stoljeća kada je u Beču ukinuta ranarnička škola te je uveden jedinstven studij medicine (1872.), a svršeni studenti dobivali su naziv *doktor medicinae universae* (8).

Tijekom 19. stoljeća u mnogim hrvatskim gradovima djeluju sezonski zubari različita znanja, diploma i opreme. Oni reklamiraju svoje znanje u lokalnim novinama. U Zagrebu su to bili *Agramer Zeitung* (od 1827.) i *Narodne novine* (od 1835.) (5, 9), u Zadru *Narodni list* i *Il Dalmata* (3). Među njima najviše je bilo stranaca, a profil im je bio od magistra zubarstva, zubnog mehaničara, zubnoga liječnika do, rjeđe, doktora medicine. Obično su nekoliko tjedana do nekoliko mjeseci ordinirali u mjesnim svratištima. U reklamama se često hvale da rade po najnovijim metodama, npr. francuskim i engleskim, da posjeduju zlatne i platinske naprave s kojima pacijenti ne samo da lijepo izgledaju nego mogu poslužiti i kod jela. Mnogi su oglašavali uporabu zlatnog i srebrnog amalgama, te reguliranje nepravilnog zubala (3, 5). Međutim, veliki su gradovi i u 19. stoljeću zapošljavali gradske zubare. Tako je primjerice Zagreb preko svojega poglavarstva imenovao za gradskog zubara Josipa HAFNERA, magistra zubarstva, 22. svibnja 1866., a nakon raspisanoga natječaja (5).

Josip HAFNER djelovao je u Zagrebu 42 godine, tj. sve do svoje smrti 24. kolovoza 1908. Na temelju svojega uzornoga rada bio je primljen i u članstvo Zbora liječnika Kraljevine Hrvatske i Slavonije godine 1885., iako nije bio liječnik (5).

Na kraju 19. stoljeća uvelike se povećala množina liječnika opće medicine koji su specijalizirali stomatologiju na nekom od vanjskih učilišta (Beč, Graz, Budimpešta, Prag, Padova, Bologna) i koji su djelovali u većim gradskim sredinama u Hrvatskoj. Osim njih djeluju i zubari koji su diplomirali na

Slika 2. Imenovanje Josipa Hafnera, magistra zubarstva, za gradskoga zubara u Zagrebu, 22. svibnja 1866. g.

Figure 2. Nomination of Josip Hafner for city dentist in Zagreb, May 22, 1866

visokim školama zubnoga liječništva u Njemačkoj, Švicarskoj ili u Sjedinjenim Američkim Državama. Tako se u zadarskim novinama *Narodnom listu* ili *Il Dalmata* reklamiraju zubni liječnici Mate GJIVOVIĆ (diplomirao u Philadelphiji), Niko GJIVOVIĆ (diplomirao u San Franciscu), Josip Mario VEŽA (diplomirao u Baltimoru) (3, 5).

Bez obzira na bitan porast množine i kakvoće zdravstvenih radnika u 19. stoljeću u Hrvatskoj je još uvijek naglasak na seljačkom stanovništvu. Osim toga, treba uzeti u obzir i činjenicu da su do ukinuća kmetstva, tj. do 1848. godine, narod politički predstavljali samo plemstvo, svećenstvo i građanstvo. Osnove osiguranja u Hrvatskoj organizirano nastaju od godine 1891., ali njima nisu obuhvaćeni i zubi. Djelovanje stomatologa je pojedinačno, samostalno i temeljeno na zaradi. Tu

treba izuzeti izabrane gradske zubare koji su, kao što je to slučaj sa zagrebačkim, morali "... svaki dan opredeliti 2 sata za besplatno vidanje i trganje zubah gradskim siromakom". Školska djeca i mladeži nisu bili obuhvaćeni organiziranom stomatološkom skrbi (4, 5).

Zaslugom Andrije ŠTAMPARA u Zagrebu je 1. rujna 1924. godine otvorena Školska poliklinika u kojoj su djelovali i stomatolozi. Poslije su školske, gradske i državne poliklinike osnovane diljem zemlje, što je omogućilo širu i bolju skrb za zube mladeži (10, 11). Privatni liječnici stomatolozi sklapali su ugovore s tzv. bolesničkim blagajnama, odnosno okružnim uredima socijalnog osiguranja, tako da su, premda u relativno skromnom opsegu, stanovnici Hrvatske mogli dobiti stomatološku pomoć pokrivenu iz javnih financijskih sredstava. Model zdravstvene skrbi pučanstva s pomoću domova narodnoga zdravlja utemeljio je Andrija ŠTAMPAR godine 1927. u tadašnjoj Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca (od 1929. godine pod imenom Jugoslavija), što je dalo zamah i socijalno-higijenskom stomatološkom radu (12). Savez stomatoloških društava Jugoslavije stavio je početkom godine 1936. u promet svoje pripreme za higijenu usta i zuba pod zajedničkim nazivom "SISTOM". Oni su se prodavali diljem zemlje sve do početka Drugoga svjetskog rata (13), s promjenjivim uspjehom. "SISTOM" pripravnici proizvodili su se u Zagrebu.

Javna stomatološka služba počinje se brže razvijati od godine 1947. Tako se npr. u Zagrebu 1947. osniva Centralna zubna stanica (14) u Perkovčevoj ulici, a iz nje je godine 1953. izrasla Stomatološka poliklinika.

Reorganizacijom zdravstvene službe šezdesetih godina dvadesetog stoljeća u Hrvatskoj niču medicinski centri u čijim sastavima bujaju i službe za zaštitu usta i zuba. U lepezi stomatološkog zdravlja treba istaknuti i osnutak stomatoloških poliklinika u velikim središtima kao u Osijeku, Splitu i Rijeci. U Zagrebu je godine 1961. osnovana stomatološka poliklinika na Medicinskom fakultetu.

Specijaliziranje pojedinih stomatoloških grana u Hrvatskoj počinje od godine 1959. Tada su bile predviđene samo dvije: ortopedija vilica s protektikom i maksilofacijalna kirurgija. Poslije se mijenjaju sadržaji i grane specijaliziranja stomatologije u Hrvatskoj. Dugi niz godina (od 1970. do 1994.

Slika 3. Diploma magistra zubarstva Josipa Hafnera, Medicinski fakultet Sveučilišta u Grazu, 11. veljače 1865. godine

Figure 3. Diploma of master of dentistry given to Josip Hafner from School of Medicine of the University of Graz, February 11, 1865

godine) to su bile specijalizacije iz oralne kirurgije, ortodontije, stomatološke protetike, dječje i preventivne stomatologije te dentalne i oralne patologije s parodontologijom.

Korijenite društvene i gospodarske promjene u Hrvatskoj u posljednjih deset godina zahvatile su i zdravstvenu skrb. Danas je ona utemeljena na primarnoj, specijalističko-konzilijarnoj i bolničkoj razini. Doktor stomatologije trenutačno u Hrvatskoj može specijalizirati: 1. obiteljsku stomatologiju, 2. stomatološku protetiku, 3. ortodontiju, 4. pedodontiju, 5. dentalnu patologiju i endodontiju, 6. oralnu patologiju, 7. parodontologiju i 8. oralnu kirurgiju. Već malim pogledom unatrag može se uočiti bitna kvalitativna i kvantitativna promjena u poslijediplomskom usavršavanju stomatologa u nas. Opisanomu treba dodati i potrebu trajnog usavršavanja doktora stomatologije, koja je utkana i u Zakon o zdravstvu.

Raširenost oralnih bolesti u Hrvatskoj

Raširenost bolesti usta, usne šupljine, zuba i čeljusti u Hrvatskoj velika je. Uvođenjem Međunarodne klasifikacije bolesti u stomatologiji (15) (MKBS; 1977. godine) Svjetska zdravstvena organizacija stvorila je osnovne pretpostavke informacijskog i statističkog sustava o bolestima usta, usne šupljine, zuba i čeljusti.

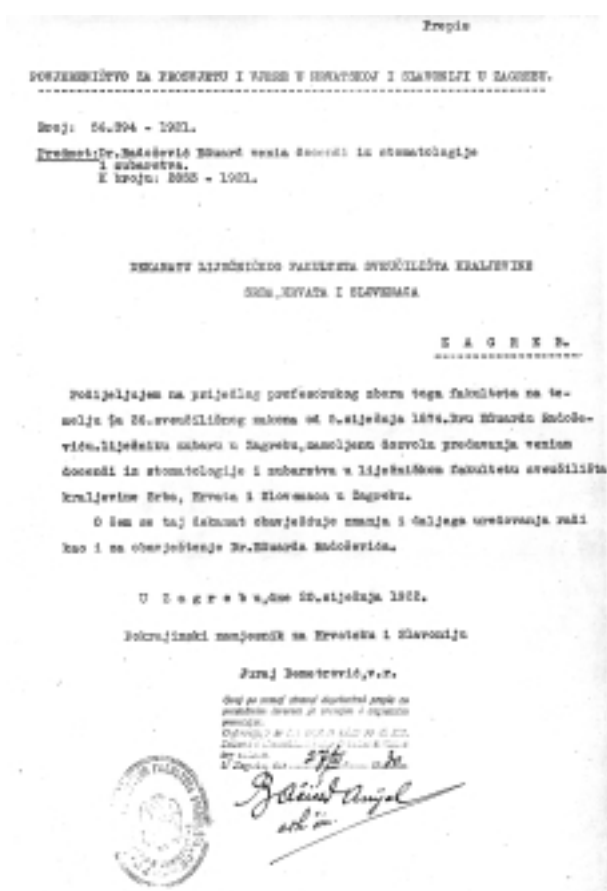
Početak godine 1979. u Hrvatskoj se uvodi zdravstvena statistika MKBS za određeni broj bolesti (karijes zuba, parodontopatije, ortodontske anomalije, zloćudne tumore usta, rascjepi usta i nepca...).

Stvarna raširenost oralnih bolesti u Hrvatskoj može se samo približno vrjednovati zbog nedosljednoga praćenja i nepouzdanosti statističkih pokazatelja. Neovisno o nedostacima statističke ob-

radbe može se zaključiti da su vodeće bolesti karijes zuba i njegove posljedice, zatim parodontopatije, i ortodontske anomalije (16).

Stomatološko školstvo

Profesorski zbor Medicinskog fakulteta u Zagrebu dodijelio je godine 1922. dr. Eduardu RADOŠEVIĆU, liječniku zubarstva iz Zagreba, zamoljeni *venia docendi* iz stomatologije i zubarstva. Tim je činom počela nastava predmeta stomatologije za studente studija opće medicine na Sveučilištu u Zagrebu. Iste je godine dr. Eduard RADOŠEVIĆ objavio svoju habilitacijsku radnju "Pro-

Slika 4. Predaja dozvole predavanja *venia docendi* iz stomatologije i zubarstva u Liječničkom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu dr. Eduardu Radoševiću, liječniku zubaru iz Zagreba, od 20. siječnja 1922. godine

Figure 4. Official confirmation for lectures of dentistry at the School of Dental Medicine of Zagreb given to Eduard Radošević, dentist from Zagreb, January 20, 1922

Slika 5. Fotoportret Eduarda Radoševića
Figure 5. Photo of Eduard Radošević

blemi zubarstva u vidu fizikalne kemije". On je u nastavku svojega istraživačkoga rada, osim mnogih znanstvenih i stručnih radova, godine 1935. objavio monografiju "Fiziologija i patologija zuba". To djelo bilo je hrabar iskorak u istraživanju zuba u našoj sredini, a imalo je odjeka i u svjetskoj znanstvenoj javnosti (17). U školskoj godini 1931./32. prvi se put spominje Zubna klinika u izgradnji, Univerzitetu u Zagrebu, s upraviteljem prof. Eduardom Radoševićem i laboranticom Slavom ABT (18).

U djelatnom smislu, stomatološki je rad počeo godine 1933. u sklopu otorinolaringološke klinike u njezinu ambulatoriju, koji tako postaje klica buduće stomatološke klinike (19).

Stomatološka klinika otvorena je u rujnu godine 1939. u novoizgrađenoj zgradi na Širokom brijegu na Šalati, s predstojnikom doc. dr. Ivom ČUPAROM. U to doba Kliniku tvore dva odjela: Zubno-liječnički i Kliničko-bolnički (19).

Smrću profesora Eduarda RADOŠEVIĆA godine 1939., završilo je jedno razdoblje razvoja

nastave stomatologije na Medicinskom fakultetu u Zagrebu. Naslijedio ga je doc. dr. Ivo ČUPAR, koji je struku usmjerio kirurgiji čeljusti i lica (17).

U nastavnoj djelatnosti doc. ČUPAR vodio je predmet pod nazivom "Klinička stomatologija s praktičnim vježbama" (20). Godine 1943. Katedra za stomatologiju dobiva još jednoga nastavnika, doc. dr. Jurja KALLAYA, koji je vodio Stomatološki odjel Zakladne bolnice na Rebru (21). Juraj KALLAY dao je svoj doprinos praktičnoj nastavi, koju je obavljao za povjerene skupine studenata na Rebru, a u teoretskoj nastavi bavio se problemom fokalne infekcije (22). Prestankom rata 1945. godine u Splitu je osnovana Viša zubarska škola koju je upisalo nekoliko naraštaja. Godine 1946. u Zagrebu je otvorena dentistička škola, trajala je godinu dana i bila je u rangu srednje škole. Viša zubarska škola osnovana je u Zagrebu 1947. godine, trajala je tri godine i u svojem djelovanju upisale su ju tri naraštaja studenata. Njezin nasljednik bio je Odontološki odsjek Medicinskog fakulteta. Godine 1948. u Zagrebu se osniva Srednja medicinska zubotehnička škola, jedina tada u nas (danas postoje u Zagrebu, Osijeku, Rijeci, Splitu - privatna s pravom javnosti, i u Bjelovaru), te se proširuje lepeza stomatološkog školstva.

Nakon Drugoga svjetskog rata u sastavu Medicinskog fakulteta u Zagrebu osniva se Odontološki odsjek. Točan dan osnutka Odsjeka nije lako odrediti. Naime, neki dokumenti govore već godine 1947. o nacrtu pravilnika za rad Odsjeka. U Nastavnom planu za Medicinski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, koji je objavljen u Narodnim novinama godine 1948., u točki VII. spominje se da će za Odontološki odsjek biti propisan nastavni plan. U Pravilniku o nastavi na Medicinskom fakultetu, objavljenom iste godine, u članku 3. spominje se postojanje Odontološkog odsjeka i ističe da nastava traje pet godina. Studenti Odontološkog odsjeka slušali su prve dvije godine studija skupa sa studentima opće medicine. U trećoj godini studija počinjala je odvojena nastava općemedicinskih predmeta i nastavljala se nastava stručnih odontoloških (23, 24).

Godine 1949. i 1950. provode se prvi organizatorski postupci. U to doba studenti obavljaju praktične vježbe u prostorijama Stomatološke klinike na Šalati. Posebna povjerenstva Vijeća nastavnika Me-

dicinskog fakulteta nekoliko su puta razmatrala mogućnost i način djelovanja Odsjeka (23).

Proces nastave dobiva svoje prve nositelje radom prvih nastavnika Odsjeka dr. Živka BOLFA, u to doba asistenta Stomatološke klinike, i dr. Miroslava SUVINA (25, 26). Spomenuti liječnici u prvo vrijeme rade honorarno. Početkom 1951. izrađena je uputa o režimu studija na Odsjeku. Nastava je podijeljena na uže stručne predmete i na općemedicinske. Nastava stručnih i općih predmeta održava se istodobno. Od ukupnog dijela sati na stručne predmete otpada 40%, a ostatak na opće. Osobito se pazi da se općemedicinski dio nastave prilagodi svrsi visokog odontološkog studija. Na prijedlog Savjeta za visoku medicinsku nastavu Ministarstvo narodnog zdravlja NR Hrvatske 20. IV. 1951. izdaje Naredbu o formiranju Odontološkog odsjeka Medicinskog fakulteta u Zagrebu. U jedanaest članaka sadržane su odredbe o ustroju nastave, o odnosima Medicinskog fakulteta i Odsjeka, o financiranju rada itd. (23). Iste godine Vijeće Medicinskog fakulteta u Zagrebu raspisuje natječaj za predavače predmeta: materia technica, zubarska protetika, te patologija i terapija zuba na Odontološkom odsjeku.

Godine 1952. izabrani su nastavnici i za ostale odontološke predmete. To su: dr. Ivo ČUPAR (redoviti profesor), Kirurgija čeljusti; dr. Živko BOLF (predavač), Regulacija zubi i čeljusti; dr. Miroslav SUVIN (šef Odjela za zubnu protetiku, predavač), Klinička protetika; dr. Zdenko NJEMIROVSKIJ (honorarni nastavnik), Patologija i terapija zubi; dr. Dalibor SVOBODA (honorarni nastavnik), Odontokirurgija; dr. Vitold RITTERMAN (honorarni nastavnik), Patologija i terapija usne šupljine (27).

Osniva se Zavod za odontologiju Medicinskog fakulteta, a za predstojnika je bio izabran dr. Živko BOLF. Osnovano je Vijeće nastavnika Odsjeka, na čelu s predsjednikom dr. Živkom BOLFOM. Akutno pitanje prikladnih zgrada i opreme za nastavu trebalo je žurno riješiti. Prvi naraštaj studenata počeo je slušati stručne kliničke predmete (23, 28).

Kao privremeno rješenje Odsjek preuzima prostorije i opremu ukinute Više zubarske škole. Preuzete prostorije bile su rastrkane po cijelome gradu, većinom trošne i zapuštene. U tim okolnostima vježbe je moglo obavljati najviše 30 studenata. Uprava Odsjeka nekoliko je puta nastojala riješiti spomenute probleme preko Medicinskog fakulteta, Sve-

učilišta, Gradske uprave i drugih tijela. Uz nastavno osoblje u rad se uključilo i pomoćno, što je omogućilo da Odsjek ispravno djeluje unatoč spomenutim teškoćama (23).

Sljedećih godina jače se razvila nastavna, stručna i istraživačka djelatnost. Nastavnu ulogu na sebe preuzima Zavod za odontologiju s odjelima za liječenje zuba, zubnu protetiku, ortodontiju, dentalnu kirurgiju i liječenje bolesti usne šupljine.

Godine 1954. studij je završilo prvih osam studenata. Prvi je bio Miljenko LAINOVIĆ. Katedru patološke morfologije godine 1954. preuzima doc. dr. Blaženka MARKOVIĆ-PEIČIĆ koja je, uz stručne nastavnike doc. BOLFA, doc. SUVINA i prof. ČUPARA i ostale, dala velik doprinos napretku visoke stomatološke nastave u našoj sredini.

Ozbiljnost studija i jaki općemedicinski naglasak ponukali su studente i nastavnike da se pokrene postupak za izmjenu naziva Odontološkog odsjeka i strukovnog naziva koji su dobivali svršeni studenti, *doctor medicinae dentium*. Zajednička nastojanja nastavnika i studenata bila su uspješna tako da je 1957. Odsjek promijenio ime u Stomatološki odjel, a diplomirani studenti dobivali su strukovni naziv *doctor medicinae stomatologicae*.

Sljedeće dvije godine intenzivno se je pripremala reforma nastave i nastojalo se preurediti zgradu u Gundulićevoj 5, u kojoj su i do dana današnjeg ostale matične prostorije.

Porazno stanje zdravlja usne šupljine stanovništva u tadašnjoj Hrvatskoj i pomanjkanje odgovarajućega kadra ponukali su Savjet za narodno zdravlje NR Hrvatske da Savjetu Medicinskog fakulteta u Zagrebu predloži reformu i skraćenje studija stomatologije te da se hitno proširi i nadogradi nastavna baza Stomatološkog odjela Medicinskog fakulteta (23).

Izvršene građevinske preinake zgrada u Gundulićevoj 5 omogućile su da se poveća broj studenata na dnevnim vježbama s dotadašnjih 70 na 200 (23).

Organizacijske promjene u školskoj godini 1958./59. očitovale su se u osnutku pet zavoda:

1. Zavod za dentalnu kirurgiju; predstojnik dr. Dalibor SVOBODA, asistent, naslovni docent; dr. Erich JELINEK, asistent; 6 službenika, 1 radnik.
2. Zavod za dentalnu protetiku; predstojnik dr. Miroslav SUVIN, docent; dr. Dragutin CUNDEKOVIĆ, asistent; 5 službenika, 2 radnika.

3. Zavod za dentalnu patologiju; predstojnik dr. Zdenko NJEMIROVSKIJ, docent; dr. Milutin DOBRENIĆ, asistent; dr. Lovro PAVELIĆ, zubni liječnik; 6 službenika, 1 radnik.
4. Zavod za regulaciju zubi i čeljusti; predstojnik dr. Živko BOLF, docent; dr. Vladimir LAPTER, asistent; 5 službenika, 2 radnika.
5. Zavod za dječju i preventivnu stomatologiju; u času osnutka nisu imenovani nastavnici i ostali (29); godine 1961. za predstojnika je imenovan dr. Oskar ŠTERN (23), docent.

No kada je godine 1959. studij skraćen s dvanaest na osam semestara, učinjena je velika pogreška. Studij je skraćen tako da su ukinute fizika i kemija u prvoj godini, a neki su predmeti premješteni iz viših u niže godine. Takav je program brzo pokazao mnogo nedostataka te su nastavnici i studenti pokrenuli akciju da se ponovno uspostavi realan način i trajanje studija.

U školskoj godini 1960./61. prvi je put izabran prodekan za stomatološki studij, prof. dr. Miroslav SUVIN (30), koji je niz godina predavao predmete: Uvod u odontologiju, (stomatologiju) (II. sem.), Dentalnu tehnologiju (IV. sem.), Protetsku propeutiku (VI. sem.) i Kliničku protetiku (VIII., X., XI. i XII. sem.) i svojim je dugogodišnjim nastavničkim, istraživačkim, liječničkim te organizatorskim radom ostavio neizbrisiv trag u razvoju naše stomatologije. Godine 1961. osnovan je Zavod za bolesti usta Stomatološkog fakulteta.

Školska godina 1962./63. bila je prijelomna. Nastava stomatologije izišla je iz okvira Medicinskog fakulteta u Zagrebu i odlukom Sabora 26. rujna 1962. godine (23) stvoren je samostalan Stomatološki fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

U prvome Statutu Fakulteta istaknuto je bilo: "...nastava i naučni rad na Fakultetu provodi se u smislu načela da je stomatologija integralni dio medicine". Nastava je trajala pet godina (31).

Za prvog dekana Fakulteta bio je izabran prof. dr. Živko BOLF, koji je svojim dugogodišnjim velikim iskustvom uvelike pridonio uspješnom razvoju osamostaljenja Fakulteta.

Petogodišnji studij stomatologije razvijao se od tada prema nastavnome planu i programu koji se u bitnim odredbama nije mnogo mijenjao sve do 1994. godine. Kako se razvijala znanstvenonastavna

kadrovska osnovica Fakulteta tako su se razvijali i nastavni sadržaji, pa je Fakultet vrlo brzo osim dodiplomske nastave počeo i s poslijediplomskim studijem, specijalističkom i trajnom izobrazbom.

Da se doista radilo o uvođenju novih nastavnih sadržaja potvrdile su i odluke o osnutku novih fakultetskih zavoda. Odluke donosi Savjet Fakulteta, pa je tako 8. veljače 1966. osnovan Zavod za morfologiju zubi (danas Zavod za dentalnu antropologiju) s predstojnikom, predavačem, dr. Mustafom ČATOVIĆEM, 15. srpnja 1971. Zavod za stomatološku protetiku podijeljen je u dva zavoda, osnovan je Zavod za mobilnu protetiku s predstojnikom doc. dr. Dankom NIKŠIĆEM i Zavod za fiksnu protetiku s predstojnikom doc. dr. Zvonimirovom KOSOVELOM, a zatim se godine 2000. ponovno ujedinio, i naposljetku 19. travnja 1973. iz Zavoda za oralnu patologiju izdvaja se Zavod za parodontologiju s predstojnicom doc. dr. Jelenom AURER-KOŽELJ.

To je bez sumnje bilo razdoblje velikih imena hrvatske stomatologije. Prof. dr. Miroslav SUVIN, predstojnik Zavoda za stomatološku protetiku, još je godinama nakon svojega umirovljenja, godine 1969., vodio poslijediplomsku nastavu iz protetskih sadržaja na Fakultetu, i postao legendom hrvatske stomatologije. Prof. dr. Oskar ŠTERN bio je predstojnik Zavoda za dječju i preventivnu stomatologiju. Prof. dr. Vladimir LAPTER predstojnik Zavoda za ortodonciju, također je nastavnik koji nije prekinuo svoju djelatnost nakon umirovljenja godine 1989. Osnivač je specijalističke udruge, višegodišnji je glavni urednik stručnoznanstvenog časopisa *Acta Stomatologica Croatica* i stručnoga lista *Hrvatski stomatološki vjesnik*. Prof. dr. Milutin DOBRENIĆ, prvi predstojnik Zavoda za oralnu patologiju (danas Zavod za oralnu medicinu), i dugi niz godina bio je i nakon umirovljenja aktivni sudionik u poslijediplomskoj nastavi i trajnoj izobrazbi. Prof. dr. Zdenko NJEMIROVSKIJ bio je predstojnik Zavoda za dentalnu patologiju i višegodišnji urednik *Acta Stomatologica Croatica*.

Prof. dr. Ivo MIŠE, predstojnik Zavoda za oralnu kirurgiju, utemeljitelj oralne kirurgije, osnivač specijalističke udruge i društveni djelatnik, bio je u nekoliko mandata dekan Fakulteta.

Prof. dr. Ivo ČUPAR, predstojnik Katedre za kirurgiju lica čeljusti i usta, nestor je maksilofa-

cijalne kirurgije i osnivač istoimene klinike. Njegovo glavno djelo "Kirurgija glave i vrata" u III dijela, tiskano nakon njegova umirovljenja od 1973. do 1978., temelj je kasnijeg razvoja te struke. Njihovi sljedbenici bili su također vrlo važni za razvoj stomatološke nastave i struke. To su svakako prof. dr. Danko NIKŠIĆ i prof. dr. Zvonimir KOSOVEL, obojica protetičari, no prerano umrli napustili su Fakultet u najvećem naponu fizičkih i umnih sposobnosti. Prof. dr. Vladimir AMŠEL, drugi predstojnik Zavoda za oralnu kirurgiju i jedan od nastavnika koji je djelovao na Fakultetu od njegova osnutka, upravljao je kao dekan Fakultetom.

Prof. dr. Branka PILAR-SVOBODA predavala je maksilofacijalnu kirurgiju studentima Stomatološkog fakulteta i jedna je od suradnica izdanja prvoga sustavnog djela o maksilofacijalnoj kirurgiji.

Prof. dr. Erih JELINEK, predstojnik Zavoda za dječju i preventivnu stomatologiju (danas Zavod za pedodonciju), također je jedan od nastavnika koji je na Stomatološkom fakultetu od njegova osnutka godine 1962., vodio je Zavod do umirovljenja 1980.

Nasljeđe prijašnjega razdoblja studija stomatologije ostavilo je nekoliko loših tragova koji su se odražavali na kakvoći studija. To je u prvome redu bila raštrkanost općemedicinskih nastavnih sadržaja posvuda po zagrebačkim bolnicama. Zbog toga su Savjet Stomatološkog fakulteta i Savjet tadašnje Opće bolnice "Dr. Mladen Stojanović" na zajedničkoj sjednici 21. siječnja godine 1971. donijeli odluku da ta bolnica ispunjava sve uvjete za kliničku nastavu studenata Stomatološkog fakulteta koju je Bolnica počela provoditi za Stomatološki fakultet još 8. lipnja 1970.

Od tada je današnja Klinička bolnica "Sestre milosrdnice" Klinička bolnica Stomatološkog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, što je studentima znatno olakšalo način studija.

Drugi nedostatak nastave, koji se je godinama osjećao u tzv. bazičnim općemedicinskim predmetima, nije se mogao riješiti sve donedavno zbog krutosti zakonskih propisa i istovrsnog razmišljanja čelnika i Stomatološkog i Medicinskog fakulteta u Zagrebu. Posljednih nekoliko godina pokazale su u praksi da su nastojanja za izravnim poslovnim odnosom određenog dijela nastavnika bazičnih predmeta sa Stomatološkim fakultetom bila opravdana.

Dana 24. siječnja godine 1992. Fakultet je otvorio nov poslovni prostor u Petrinjskoj 34 i preuređene prostore u Gundulićevoj ulici (32). Odlukom člника Grada Zagreba dobiven je u najam poslovni prostor od oko 350 m². To je omogućilo da se na novu lokaciju preseli ukupna administracija Fakulteta, a ispražnjeni prostori u Gundulićevoj 5 uređeni su za potrebe nastavnika. Tako su konačno stvorene mogućnosti da se pratećim službama i nastavnicima osiguraju ljudski i akademski uvjeti za rad. Ujedno su uređeni prostori iz kojih se nazire povijest i tradicija hrvatske visokoškolske nastave, nabavljena je foto i video oprema koja može pratiti sve oblike nastave, uspostavljena je telekomunikacija svih kliničkih zavoda i predavaonice Fakulteta, a preuređena je i opremljena zastarjela pretklinička vježbaonica, što je konačno omogućilo da se stvore uvjeti za vrsnu dodiplomsku nastavu i za održavanje tečajeva trajne izobrazbe na najvišoj svjetskoj razini.

Posljednjih godina Stomatološki je fakultet primio među svoje nastavnike nekoliko gostiju profesora iz inozemstva: dr. Alexandra GUTOWSKOG iz SR Njemačke, prof.dr. Zvonimira CURILOVIĆA, Hrvata i uglednoga nastavnika iz Züricha (Švicarska), prof. dr. Dietera SCHLEGELA iz Münchena (SR Njemačka), prof. dr. Jolanu BANOCZY iz Budimpešte (Mađarska) i prof. dr. Miomira CVEKA, Hrvata koji je kao nastavnik proveo svoj radni vijek u Švedskoj (33).

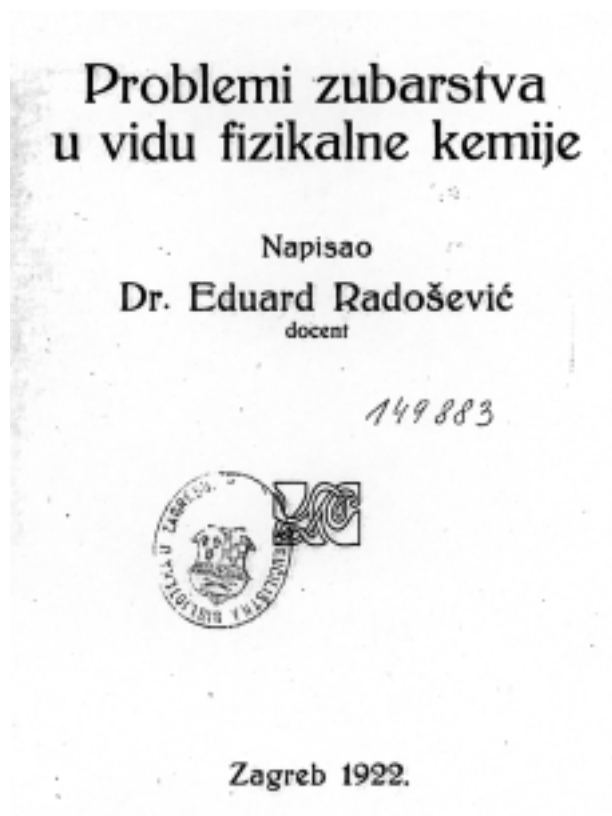
Već sama činjenica da su tako ugledna imena svjetske stomatologije pristala biti gostima profesora Stomatološkog fakulteta u Zagrebu ima iznimno veliku važnost za ugled te škole diljem Europe.

Posebnu mogućnost znanstvenog usavršavanja stomatologa pruža poslijediplomski studij koji organizirano traje na Stomatološkom fakultetu u Zagrebu od 1973. godine. U proteklome razdoblju oko devet stotina stomatologa pohađalo je znanstveni poslijediplomski studij, a tristopedstvojica obranila su magistarske radnje. Tome treba dodati da je od 1972. godine do 2002. godine obranjeno i stotamdeset doktorskih teza.

Znanstveno istraživačka djelatnost

Znanstveno istraživačka djelatnost u stomatologiji u Hrvatskoj može se pratiti više od stotinu

godina. U početku su provoditelji istraživanja bili pojedini privatni liječnici stomatolozi koji su se istraživačkim radom bavili u svojem slobodnom vremenu. Tragovi tih radova ostali su sačuvani na stranicama časopisa u Hrvatskoj (*Liječnički vjesnik*, *Folia stomatologica*) i u inozemstvu. Nastavnici stomatologije na Sveučilištu u Zagrebu i na drugim sveučilištima u Hrvatskoj već su imali pravo i obvezu bavljenja istraživačkim radom. Kamen temeljac postavio je E. Radošević, prvi nastavnik stomatologije na Sveučilištu u Zagrebu, godine 1922. kada je objavio svoj habilitacijski rad "Problemi zubarstva u vidu fizikalne kemije". Kasnije slijedi I. Čupar, J. Kallay, J. Bocak, ml., Ž. Bolf, M. Suvin i mnogi drugi. Rastom množine istraživača u stomatologiji u Hrvatskoj stvorena je ona kritična masa djelatnika koja je omogućila da se godine 1988. osnuje Centar za interdisciplinarnu i znanstvenu djelatnost na Stomatološkom fakultetu u Zagrebu.

Slika 6. Naslovnica habilitacijske radnje Eduarda Radoševića "Problemi zubarstva u vidu fizikalne kemije", tiskane u Zagrebu 1922. godine

Figure 6. Front page of habitation work of Eduard Radošević printed in Zagreb 1922. "Problems of dentistry related to physical chemistry"

Samo u zadnjem desetljeću odgovarajuće zajednice za znanstveni rad na razini Hrvatske materijalno pomažu četrdesetak projekata, a u manjem broju slučajeva djelatnici Stomatološkog fakulteta u Zagrebu su istraživači su ili nositelji projekata koje materijalno pomažu međunarodne institucije. Jedan dio nastavnika Stomatološkog fakulteta u Zagrebu usavršavao se je u uglednim središtima u Europi, Americi i Aziji. Aktivno sudjelovanje na znanstvenim i stručnim kongresima diljem svijeta pruža našim istraživačima mogućnost vrjednovanja vlastitih rezultata, ali i neposrednu razmjenu misli s inozemnim stručnjacima.

Pisana riječ

Hrvatski stomatolozi dali su velik doprinos stomatološkoj periodici u vremenu od godine 1933. Primjerice nakon stomatološkog kongresa u Crikvenici dr. Juraj KALLAY preuzeo je uredništvo *Stomatološkoga glasnika*, mjesečnika Saveza stomatoloških društava Jugoslavije, koji je izlazio u Ljubljani (34). Juraj KALLAY uredio je i dva broja *Paradentosa*, povremenog časopisa za istraživanje paradentoze Društva "ARPA JUGOSLAVICA" 1935. i 1936. godine (35). Dr. Ivo ČUPAR god. 1937. preuzima uredništvo *Stomatološkoga glasnika* (36). U Hrvatskom liječničkom domu dobiva prostorije za rad uredništva. Na njegov prijedlog časopis mijenja ime u *Folia Stomatologica* sa zamisli da "budu u pogledu naučnom, stručnom i staleškom na visini, koja odgovara glasilu našeg staleža tako važnog po svom broju i po ulozi, koju bi morao igrati u narodu" (37).

Folia Stomatologica izlazi u Zagrebu iduće četiri godine. Dva sveska uredio je dr. Ivo ČUPAR (1937. i 1938. godine), a dva Juraj KALLAY (1939. i 1940.). *Folia Stomatologica* imala je važnu ulogu u širenju pisane riječi u našoj stomatologiji.

Ulogu časopisa *Folia Stomatologica*, koji je prešao izlaziti 1950. godine, preuzima *Acta Stomatologica Croatica*, s prvim urednikom Zdenkom Njemirovskim, koja je ugledala svjetlo dana 1966. godine i od tada neprekidno izlazi.

Godine 1993. pokrenut je stručni časopis *Hrvatski stomatološki vjesnik*, koji od 1996. godine postaje stručno glasilo Hrvatske stomatološke ko-

more. Periodici treba dodati mnoge nastavne tekstove (skripta, priručnike, udžbenike).

Društvena organiziranost struke

Strukovna stomatološka udruga u Hrvatskoj nastala je 1903. kao Zadruga hrvatskih stomatologa, a rad joj se može pratiti do 1914. godine. Hrvatski liječnici-zubari, članovi Sбора liečnika Kraljevine Hrvatske i Slavonije, u Zagrebu su, 20. prosinca 1903. godine osnovali Zadrugu hrvatskih stomatologa.

Odrednice rada te udruge bile su sljedeće:

1. Zadatak joj je da javnim predavanjima i publikacijama upozna občinstvo s higijenom usta "... kano prevažnom granom obće higijene" i da se ta i u hrvatskim zemljama od mjerodavnih čimbenika važnost prizna.
2. Treba proizvoditi i u promet stavljati ispitane kozmetičke pripravke za njegovanje zuba i higijenu usta.
3. Siromašnim slojevima pučanstva, u prvome redu siromašnoj školskoj mladeži, zubi će se besplatno liječiti. U te svrhe Skupština odjeljuje jedan dio čistog dohotka.
4. Članom Zadruga postati može samo zakonito priznati doktor sveukupnoga liječništva, koji na području Hrvatske, Slavonije, Istre te Bosne i Hercegovine obavlja praksu liječnika zubara (38).

Tom su prigodom održali i znanstvenu sjednicu. Dr. Žiga Hercog izvijestio je o temi "Kozmetika za usta", dr. Eugen Rado obradio je "Četke za zube" (sam je bio autorom četkice za zube patentirane 1897. godine), dr. Adolf Müller postavio je pitanje "Treba li za njegu usta upotrebljavati preparate, koji sadržaju sapuna?", te Edo Spitzer obradio je "Važnost čišćenja zubi". Sva predavanja temeljila su se na spoznajama iz literature, vlastitim iskustvima, vlastitim istraživanjima i na suradnji s kemičarima, fizičarima, farmaceutima i tvorničarima. Kričička stajališta autora predavanja onovremena su i odraz su praćenja razvoja stomatologije kao ravnopravne medicinske grane i kao važne znanstvene discipline u kojoj se napredak može ostvariti osnutkom laboratorija "providjenog svim potrebnim aparatom. Budući da pojedinac ovakova šta ne može da na-

Slika 7. Naslovnica knjižice popularnih uputa za njegu i čuvanje zuba "Zubi" autora dr. Eugena Radoa, prvoga predsjednika Zadruga hrvatskih stomatologa, tiskane u Zagrebu 1900. godine

Figure 7. Front page of instructions for care and protection of teeth "Teeth". Author Eugen Rado first president of Croatian Dental Society. The booklet was printed in Zagreb 1900

bavi, nadajmo se, da će to uspjeti našoj udruzi, što smo je danas osnovali. Onda će možda i hrvatski stomatolozi stupiti na znanstveno poprište, te doпрinesti nešto napredku struke." (Ž. Hercog)

Da bi namaknuli novac za provedbu socijalnog programa proizvodili su i preporučivali za njegu usta i zuba svoje prokušane te znanstveno prosuđene i sastavljene pripravke pod imenom "Sanator". Dobit od prodaje pripravka "Sanator" darivali su ravnateljima pučkih škola za besplatno liječenje siromašnih učenika. Članovi Zadruga zauzimali su se za osnutak školskih zubnih ambulanti (38).

U Rijeci se godine 1909. osniva Stomatološko društvo za Primorje (39). Nakon Prvoga svjetskog rata u Zagrebu se godine 1919. osniva Sekcija zubnih liječnika, koja poslije mijenja naziv u Stomato-

Slika 8. Oglas ljekarne i drogerije K Salvatoru, Zagreb, Duga ulica 3, vlasnik S. Mittelbach, u kojemu preporučuje vlastite proizvode za njegu usta i zuba, a osobito četku po patentu dr. Radoa, 1900. godine

Figure 8. Announcement of pharmacy "K Salvatoru" offering own products for care of teeth and mouth and tooth-brush patented by dr. Rado

loško društvo Savske Banovine (40) i godine 1939. u Hrvatsko stomatološko društvo (41).

Nakon Drugoga svjetskog rata obnavlja se rad Stomatološke sekcije 1947. godine u suradnji sa Stomatološkom klinikom u Zagrebu. Porastom broja liječnika stomatologa počinju se osnivati ogranci Stomatološke sekcije u sklopu Zbora liječnika Hrvatske (npr. Rijeka, Split, Osijek, Čakovec, Karlovac, Gospić, itd) (15). Hrvatsko stomatološko društvo Hrvatskog liječničkog zbora ishodišna je udruga svih kasnijih specijalističkih društava. Godine 1992. primljeno je u punopravno članstvo u FDI i u ERO. Iduće, 2003. godine, HSD obilježiti će stotu obljetnicu od osnutka. U tome razdoblju broj stomatologa u Hrvatskoj porastao je od desetak, koliko ih je bilo 1903. godine, do 3300 koliko ih danas radi u Republici Hrvatskoj.

Uvođenjem pet specijalizacija u stomatologiji od 1970. godine narasla je potreba za utemeljenjem specijalističkih sekcija - društava. Ortodonti su prvi osnovali specijalističku sekciju 1966. godine, danas Hrvatsko ortodontsko društvo. Stomatološki protetičari utemeljili su svoju sekciju godine 1972. (danas se zove Hrvatsko društvo za stomatološku protetiku). Oralni kiruzi godine 1975. organiziraju strukovnu udrugu koja danas djeluje pod nazivom Hrvatsko društvo za oralnu kirurgiju. Na sličan način strukovno su organizirani pedodonti (od 1974. godine) pod imenom Društvo za dječju i preventivnu stomatologiju, te dentalni i oralni patolozi i parodontolozi, čiji je sljednik Hrvatski endodontsko društvo (postoji od 1993. godine). Društvo za oralnu medicinu i patologiju HLZ-a utemeljeno je 1997. godine, Hrvatsko parodontološko društvo 1999. godine, a Hrvatsko društvo za estetsku stomatologiju 2000. godine. Izvan okrilja Hrvatskoga liječničkog zbora samostalno djeluje Hrvatsko društvo za dentalnu traumatologiju od 1992. godine.

Godine 1995., temeljem Zakona o zdravstvu, odlukom Stomatološkog fakulteta u Zagrebu i Hrvatskoga stomatološkog društva osnovana je Hrvatska stomatološka komora kao krovna organizacija hrvatskih stomatologa.

Zaključak

U ovome prikazu razvoja stomatologije u Hrvatskoj može se opaziti činjenica da je on tekao na usporediv način kao i u drugim europskim zemljama, a prema društvenim i materijalnim prilikama u nas. U dvadesetom stoljeću, usprkos svim nedaćama, stomatologija u Hrvatskoj dolazi na europsku razinu u svojim određenim segmentima, u stručnome radu, kadrovima liječnika specijalista stomatologa i liječnika stomatologa preventivnim radom među širokim slojevima pučanstva i društvenim radom. Glavni naglasak do početka plodnoga djelovanja Stomatološke klinike u Zagrebu (1939.) bio je uvoz kadrova. Nakon osnutka samostalnog Stomatološkog fakulteta u Zagrebu (1962.) bitno je poboljšana struktura visokoškoloovanih kadrova u stomatologiji u Hrvatskoj, a šezdesetih i sedamdesetih godina prošloga stoljeća bilo je i većeg "izvoza" stomatologa u zemlje Europe (npr. SR Njemačka, Švicarska).

Danas se, na žalost, još uvijek ne možemo pohvaliti bitnim smanjenjem rasta zubnoga karijesa i njegovih posljedica u pučanstva u Hrvatskoj. Nadajmo se da su bolji dani pred stomatolozima i njihovim pacijentima u Hrvatskoj.

Literatura

1. FAUCHARD P. Le chirurgien dentiste ou traité des dents. Paris, 1746., pretisak-faksimil. Paris: Julien Prelat, 1961.
2. KORDIĆ, Š: Prilog poznavanju zubnozdravstvenih prilika Dubrovnika u prvoj polovini XIX stoljeća. Acta historica medicinae pharmaciae veterinae 1967; 7 (12): 521.
3. VISKOVIĆ R, VISKOVIĆ I. Povijest stomatologije Zadra do današnjih dana. Hrvat stomatol vjesn 1993; 1 (3): 111-4.
4. KAIĆ Z, ČATOVIĆ M. Stomatološko zdravstveno prosvjeđivanje u kontinentalnom dijelu Hrvatske od druge polovice 18. stoljeća do 1914. godine. Medicinar 1974; 25 (6): 487-99.
5. KAIĆ Z. Stomatologija Zagreba u 19. stoljeću. Medicinar 1964; 15 (1): 512.
6. DJEŠKA S, MANDIĆ Z. Počeci stomatologije u Osijeku. Hrvat stomatol vjesn 1993; 1 (1): 27-9.
7. KALLAY J. Iz povijesti stomatologije. Pro medico, Ljubljana: Lek 1972: 92-9.
8. GRMEK MD. Uvod u medicinu, drugo izdanje. Zagreb: Medicinska knjiga Beograd-Zagreb 1971: 34.
9. KAIĆ Z. Zdravstvena tematika na stupcima zagrebačke štampe u 19. stoljeću. Medicinar 1965; 16 (3): 135-42.
10. Naš glavni socijalno higijenski stomatološki rad, Glasnik, Mjesečnik Saveza stomatoloških društava Jugoslavije. 1933; 2 (9): 813.
11. KARLOVIĆ I. Organizacija profilakse kariesa, Folia stomatologica 1940; 9 (2): 33-6.
12. GRMEK MD. Uvod u medicinu, drugo izdanje, Zagreb: Medicinska knjiga Beograd-Zagreb 1971: 222.
13. Naša kozmetika, Stomatološki glasnik 1936; 5 (5): 150-2.
14. CAR M. (gl. i odg. urednik): Stomatološka poliklinika: 1953. 1993., Zagreb, Stomatološka poliklinika, 1993: 16.
15. HRASTE J. Stomatologija i Zdravstvo u SR Hrvatskoj, razvoj - stanje - perspektive, knjiga prva. U: Popović B, Letica S, Škrbić M. ur. Zdravlje i zdravstvena zaštita. Zagreb: JUMENA 1981: 209-10.
16. LEUŠIĆ Z, MIŠE I, RAJIĆ Z, KORDIĆ Š, SMERDELJ S, HRASTE J, HORVAT I. Oralno zdravlje i stomatološka zdravstvena zaštita u Zdravstvo u SR Hrvatskoj, razvoj - stanje - perspektive, knjiga druga. U: Popović B, Letica S, Škrbić M. ur. Medicinske struke. Zagreb: JUMENA 1981: 364-74.
17. KAIĆ Z. Znanstvena misao Eduarda Radoševića, Zbornik skrajšanih referatov, XXX sestanek zveze znanstvenih društev za zgodovino zdravstvene kulture Jugoslavije, Novo Mesto 1981: 185-90.

18. Univerzitet Kraljevine Jugoslavije u Zagrebu, Univerzitetne vlasti, osoblje, ustanove i Red predavanja u Univerzitetu Kraljevine Jugoslavije u Zagrebu u zimskom semestru 1931./1932. Zagreb: Tiskara Braća Kralj 1931: 48.
19. ČUPAR I. Deset godina Stomatološke klinike u Zagrebu, *Folia stomatologica*, 1949: 10 (34): 1-16.
20. Rektorat Sveučilišta Kraljevine Jugoslavije u Zagrebu, Sveučilišne vlasti, osoblje ustanove i Red predavanja u Sveučilištu Kraljevine Jugoslavije u Zagrebu u zimskom poljeću 1938./39. Zagreb: Tiskara Braća Kralj 1938: 128. i 157.
21. Nezavisna Država Hrvatska, Rektorat Hrvatskog Sveučilišta u Zagrebu, Sveučilišne oblasti i Red predavanja u Hrvatskom sveučilištu u Zagrebu u zimskom poljeću 1943./44. Zagreb: Tiskara Braća Kralj 1943: 42.
22. Nezavisna država Hrvatska, Rektorat Hrvatskog Sveučilišta u Zagrebu, Sveučilišne oblasti i Red predavanja u Hrvatskom sveučilištu u Zagrebu u ljetnom poljeću 1943./44. Zagreb: Tiskara Braća Kralj 1944: 42. i 77.
23. BOLF Ž. Razvoj fakultetske stomatološke nastave u Hrvatskoj, tekst čitan prigodom proslave dvadesetgodinje visokoškolske stomatološke nastave na Sveučilištu u Zagrebu godine 1969.
24. ČUPAR I. Osvrt na stanje stomatologije, tekst čitan prigodom proslave dvadesete obljetnice visokoškolske stomatološke nastave na Sveučilištu u Zagrebu godine 1969.
25. ČUPAR I. Ciljevi i putevi 30-godišnjeg rada Klinike, O 30-godišnjici Klinike za maksilofacijalni kirurgiju, radovi Medicinskog fakulteta u Zagrebu, 1969; 17 (3): 234-46
26. Federativna Narodna Republika Jugoslavija, Narodna Republika Hrvatska, Sveučilište u Zagrebu, Sveučilišne vlasti, osoblje, ustanove i Red predavanja u zimskom semestru školske godine 1952./1953. Zagreb, 1952: 71.
27. FNRJ, NRH, Sveučilište u Zagrebu, Sveučilišne vlasti i Red predavanja u ljetnom semestru školske godine 1952./53. Zagreb, 1953: 57., 128. i 129.
28. FNRJ, NRH, Sveučilište u Zagrebu, Sveučilišne vlasti, osoblje, ustanove i Red predavanja u zimskom semestru školske godine 1953./54. Zagreb, 1953: 30., 31., 76., 143., 206. i 207.
29. FNRJ, NRH, Sveučilište u Zagrebu, Medicinski fakultet u Zagrebu, Red predavanja u zimskom i ljetnom semestru školske godine 1958./59., Sveučilišni vjesnik C Prilog, Zagreb, 1958.
30. FNRJ, NRH, Sveučilište u Zagrebu, Red predavanja u zimskom i ljetnom semestru školske godine 1960./61., Sveučilišni vjesnik C Prilog, Zagreb, 1961.
31. Statut Stomatološkog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Zagreb, 1963.
32. KNEŽEVIĆ G. Otvorenje novog poslovnog prostora Stomatološkog fakulteta u Zagrebu. *Acta Stomatol Croat* 1992; 26: 68-70.
33. KNEŽEVIĆ G. Stomatološki fakultet od godine 1962. do 1993., *Ljetopis Stomatološkog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, gl. ur. Knežević, G., Stomatološki fakultet Sveučilišta u Zagrebu. Zagreb, 1994: 22-6.
34. Staleške vijesti, Zapisnik glavne godišnje skupštine Društva Stomatologa Savske Banovine održane 25. II. 1934. u prostorijama Liječničke komore u Zagrebu, *Stomatološki glasnik*, 1934; 3 (3): 93-5.
35. KALLAY J. Uvodna riječ, *Paradentoz*, 1935; 1: 1.
36. Staleške vijesti, Zapisnik redovite godišnje skupštine Saveza Stomatoloških društava Kraljevine Jugoslavije, održane dne 25.X.1936. u prostorijama Liječničke komore u Zagrebu, *Stomatološki glasnik*, 1936; 5 (12): 385-97.
37. Društvene vijesti, Zapisnik redovite godišnje skupštine održane 31. januara 1937 u prostorijama Liječničke komore Šubičeva ul. 9, *Folia stomatologica*, 1937; 6 (1): 55-7.
38. KAIĆ Z. 65 godina Zadruga hrvatskih stomatologa, *Acta Stomatol Croat* 1964; 3 (3): 164-8.
39. HRASTE J. Staleško udruženje stomatologa u Rijeci početkom XX. stoljeća, *Acta Stomatol Croat* 1971; 6 (2): 107-11.
40. NJEMIROVSKIJ Z. Iz povijesti Stomatološke sekcije Zbora liječnika Hrvatske, *Acta Stomatol Croat* 1969; 4 (2): 56-61.
41. Društvene vijesti, Zapisnik glavne redovite godišnje skupštine Saveza Stomatoloških društava Kraljevine Jugoslavije održane u Ljubljani 8. oktobra 1939. *Folia stomatologica* 1939; 8 (4): 183-7.